

Срђан Мићић

Институт за новију историју Србије

Београд, Република Србија УДК339.543(497.1:497.2)“1925/1926”(093.2)

srdjan.micic@inis.bg.ac.rs

Иван Ристић

ОШ „Вук Караџић”

Крушевац, Република Србија

0807978@gmail.com

Критичко издање историјско-архивске научне грађе: примљено 6. октобра 2022.

одобрено 2. новембра 2022.

Александар Цинцар-Марковић о југословенско-бугарском царинском савезу и балканској царинској унији, децембра 1925 – јануара 1926

АПСТРАКТУМ: Рад се састоји из два дела. Први део је уводна студија чији је циљ да олакша разумевања свих тема из области међународних политичких и економских односа, и унутрашње политике Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, о којима је реч у документу. Други део је приређени реферат који се чува у збирци Александра Цинцара-Марковића, у Архиву Југославије. Писац реферата је разматрао могућности преуређења односа на Балканском полуострву по Локарно моделу, без мешања великих сила; али и потенцијалну опасност од политичке сарадње Хрвата и Бугара против Срба у југословенско-бугарском царинском савезу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Југославија, Бугарска, Албанија, Грчка, Балкан, Срби, Хрвати, царински савез, економска унија.*

Локарно пакт, који је инициран на конференцији у Локарну 15. октобра, а потписан у Лондону 1. децембра 1925,¹ имао је огроман утицај на промену међународних односа у Европи. Британија и Француска су коначно дого-

1 W. R. Bisschop, „The Locarno Pact. October 15–December 1, 1925”, *Transactions of the Grotius Society*, Vol. 11, Problem of Peace and War, Paper Read before the Society in the Year 1925 (1925), 94.

вориле узајамну помоћ у случају нарушавања успостављеног поретка у Западној Европи, Немачкој је обновљен статус велике силе и додељено стално место у Савету Друштва народа, а четири велике силе – укључујући и Италију – искључиле су заштиту својих националних интереса из надлежности Друштва народа. Такође, потврђена је доминантна улога европских сила у одлучивању у већем делу света² – изузетак су била два америчка континента где су Сједињене Америчке Државе чувале своју доминацију путем Монроове доктрине.³ Због тога је Локарно пакт изазвао период „пактоманије” који је захватио многе европске државе, што није заобишло ни Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца (СХС).⁴

Економска проблематика је по окончању Првог светског рата добила на значају због више различитих фактора. Принцип слободне трговине, напуштен током рата, није било могуће обновити на старим правилима. На европском нивоу, распад четири царства и формирање нових држава уништио је пређашњи економски поредак. Велике силе су желеле да обнове своје старе привилегије и доминацију на тржиштима. Нове државе су желеле да сачувају или осигурају своју економску независност уз помоћ подизања царинских баријера, зарад развоја сопствене индустрије. После завршетка првог периода криза и инфлација 1923, дошло је до стабилизације валута и уравнотежења буџета и монетарног тржишта. Ипак, светска трговинска размена је до 1927. била испод нивоа из 1913. године. Пољоприведа на светском нивоу је успела да се опорави од ратних разарања током периода 1923–1929. године. Међутим, раскорак у развоју индустрије и раста куповне моћи становништва, те побољшање пољопривредне делатности у ваневропским државама довели су до почетка аграрне кризе 1926. године.⁵

2 Čedomir Popov, *Od Versaja do Danciga*, Beograd: Nolit, 1976, 340–352; Андреј Митровић, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих сила Европе 1919–1939*, Београд: Нолит, 1974, 391–394; *Locarno Revisited: European Diplomacy, 1920–1929* (editor Gaynor Johnson), London – New York: Routledge, 2004; Sally Marks, *The Illusion of Peace: International Relations in Europe, 1918–1933*, second edition, London: Palgrave–MacMillan, 2003, 71–85; Zara Steiner, *The Lights that failed: European International History 1919–1933*, Oxford: Oxford University Press, 2005, 389–405.

3 Henry Kissinger, *Diplomacy*, New York: A Touchstone book, 1994, 235.

4 Детаљније вид. Н. Kissinger, *op. cit.*, 276; J. M. Roberts, *Europe 1880–1945*, third edition, London – New York: Routledge, 2001, 283 [издање на српском језику: Ц. М. Робертс, *Европа 1880–1945*, Београд: Clio, 2002]; S. Marks, *op. cit.*, 94–97; Z. Steiner, *op. cit.*, 405, 406; Srđan Mičić, „Shifting in the Yugoslav Foreign Policy from Regional Alliance to Neutrality”, in: *On the Fault Lines of European and World Politics: Yugoslavia between Alliances and Neutrality/Non-Alignment*, editors: Srđan Mičić and Jovan Čavoški, Belgrade: Institute for Recent History of Serbia, 2022, 69.

5 Č. Popov, *n. d.*, 35–48; Ivan T. Berend, *An Economic History of Twentieth-Century Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 44, 45, 51, 56–59; Charles H. Feinstein, Peter Temin, Gianni Toniolo, *The World Economy between the World Wars*, Oxford: Oxford

Пеговори великих европских сила око гарантног пакта имали су одјека и на Балкану. Грчки министар иностраних дела Константин Рендис је два пута током 1925. покретао иницијативе. Момчило Нинчић није био противан идеји мултилатералног решавања отворених питања између балканских народа, али није желео да иницијативу препушта ни регионалним државама ни европским силама. Као аргументе за своју политику користио је чињеницу да су режими у Грчкој и Бугарској били нестабилни, и да у Београду нико није веровао грчким обећањима после искуства из 1915. године. Због тога је током 1925. и првих месеци 1926. одбацивао грчке, британске, француске и италијанске иницијативе које су имале за циљ примену Локарно модела за склапање регионалног споразума,⁶ и настојао је да регулише односе са балканским суседима на начин који би погодовао заштити југословенских виталних интереса. Највећи изазов био му је пројект Бенита Мусолинија за формирање подунавско-балканског Локарна, инициран фебруара 1926. године. Нинчић је одговорио са два предлога споразума са Италијом за антинемачку сарадњу у Средњој Европи. Оба су искључивала Балкан, а један је пројектовао трипартитни пакт са Француском.⁷ За разлику од Николе Пашића, који се у балканској политици фокусирао на Албанију и Бугарску,⁸ Нинчић је у својој концепцији укључивао и Грчку. Стога су његова настојања током 1925. и првих месеци 1926. била усмерена ка споразумевању са Тираном, Атином и Софијом на успостављању јединственог балканског блока. Таквим приступом он је омогућио две ствари: прво, да Краљевина СХС задржи примат у регионалним пословима, и друга, да француско Министарство спољних послова напусти свој концепт балканске политике и прихвати југословенску тезу.⁹ Према речима његовог блиског сарадника Милана Антића, саветника

University Press, 2008, 27–57, 64–69.

- 6 S. Mičić, „Shifting in the Yugoslav Foreign Policy from Regional Alliance to Neutrality”, 70–76.
- 7 Č. Popov, *n.d.*, 359, 360; Vuk Vinaver, „Engleska i italijansko ‘zaokruživanje Jugoslavije’ 1926–1928.”, u: *Istorija XX veka*, zbornik radova, Tom VIII, glavni urednik Dragoslav Janaković, Beograd: Institut društvenih nauka, 1966, 79–81; isti, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata (Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“)*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1985, 89–96; Stanislav Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2008, 318–324; Димитър Митев, „Идеята за Балканско локарно – възможности и реализация”, у: Димитър Митев, *Изабрани статии*, Софиа: ИК „Акра”, 2021, 119, 120; S. Mičić, „Shifting in the Yugoslav Foreign Policy from Regional Alliance to Neutrality”, 72.
- 8 Dragan Bakić, „Nikola Pašić and the Foreign Policy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, 1919–1926”, *Balkanica*, XLVII (2016), 305.
- 9 S. Mičić, „Shifting in the Yugoslav Foreign Policy from Regional Alliance to Neutrality”, 75–77.

МИД-а, Нинчићева рад на споразумевању са Бугарском је заправо био само тактика којом је прикривао свој стварни план – поновно уговорно регулисање односа са Италијом.¹⁰ Тек пошто се уверио да је политички договор са Софијом био немогућ на основама које је нудио Београд, током априла и маја 1926,¹¹ он је променио концепцију и понудио Атини и Букурешту споразум против Бугарске.¹² Ипак, овај први покушај да се створи антибугарски блок балканских држава доживео је неуспех у лето 1926, што је допринело јачању италијанског утицаја у Атини и Софији у другој половини године.¹³

Односи Краљевине СХС и Бугарске после Првог светског рата били су на историјском дну.¹⁴ Један од разлога за такво стање била је и улога Бугарске

-
- 10 Архив Српске академије наука и уметности, Заоставштина Милана Антића (14.387), предмет бр. 8929.
- 11 Иван Ристић, „Између старих и нових изазова – Бугарска у политици Краљевине СХС 1926. године”, *Токови историје*, 2 (2013), 81, 82.
- 12 S. Mičić, „Shifting in the Yugoslav Foreign Policy from Regional Alliance to Neutrality”, 77.
- 13 V. Vinaver, „Engleska i italijansko 'zaokruživanje Jugoslavije' 1926–1928”, 86, 87; Harry J. Psomiades, „The Diplomacy of Theodoros Pangalos 1925–1926”, *Balkan Studies*, Vol. 13 (1972), 13; Илчо Димитров, *Българо-италиански политически отношения 1922/1943* (София: Наука и изкуство, 1976), 100; Димитър Косев, *Външната политика на България при Управлението на Андрей Ляпчев 1926–1931* (София: АИ „Проф. Марин Дринов”, 1995), 84; Antonis Klapsis, „Greek Diplomacy towards Fascist Italy, 1922–1940”, *Thetis: Mannheimer Beiträge zur Klassischen Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns*, Hrsgb. Reinhard Stupperich, Heinz A. Richter, Band 20 (2013), 295, 296.
- 14 Детаљније о југословенско-бугарским односима 1920-их година видети (хронолошким редом): Милен Куманов, „Към въпроса за българо-югославските политически отношения (декември 1923-януари 1926 г.)”, *Изследвания по българска история*, т. III, *Външната политика на България*, София, 1978; Здравка Мичева, „Българо-югославските отношения (9 јуни 1923 – 4 јануари 1926)”, *Проблеми на балканската история и култура* (Studia balcanica, том 14), София, 1979; Živko Avramovski, „Makedonsko pitanje u jugoslovensko-bugarskim odnosima od 1918. do 1925. godine”, *Jugoslovensko-bugarsku odnosi u XX veku*, zbornik radova, knj. 1, Beograd, 1980; Živko Avramovski, „Pitanje balkanskog garantnog pakta i jugoslovensko-bugarski odnosi u svetlu britanske politike na Balkanu 1925. godine”, *Vojnoistorijski glasnik*, god, 35, br. 2 (1984); Здравка Мичева, „Малката Антанта и българо-югославските отношения (1920–1938 г.)”, *Великите сили и Балканите в ново и най-ново време*, София, 1985; Васил Ат. Василев, *Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения*, София 1991; Ivan Ristić, „Politika sporazumevanja u vreme nerazumevanja (Rad Aleksandra Stambolijskog na jugoslovensko-bugarskom zbliženju 1919–1923)”, *Teme. Časopis za društvene nauke*, god. XXXVI, br. 3 (2012), 1033–1047; Иван Ристић, „Дипломатско-конзуларна представништва и представници Краљевине СХС у Бугарској 1920–1929”, *Архив. Часопис Архива Југославије*, бр. 1–2 (2012), 97–115; Иван Ристић, „Између старих и нових изазова – Бугарска у политици Краљевине СХС 1926. године”, *Токови историје*, 2 (2013), 75–96; Срђан Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској”, *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2014), 203–232; Срђан Мићић, „Рад бугарског Посланства у Београду против војне интервенције Краљевине СХС (9–18. јун 1923)”,

у рату против Србије, али и њена окупациона политика (1915–1918).¹⁵ Осим тога, историја међусобних односа, почевши од краја 1870-их година, била је оптерећена различитим сукобима, од којих је онај око превласти у Македонији свакако оставио најдубљи траг у политичким односима две земље.¹⁶ На Мировној конференцији у Паризу (1919) Краљевини СХС су прикључене и неке бугарске територије (Цариброд и Босилеград), што је дотадашње територијалне спорове учинило још компликованијим.¹⁷ Међутим, сада је ситуација била битно измењена у корист Србије, односно Краљевине СХС, која је из рата изашла као победница, док је Бугарска била политички проказана као један од криваца за рат и понижена после два узастопна пораза (1913. и 1918). Важно је напоменути да је после рата Бугарска у српском јавном мњењу била једна од најомраженијих држава.¹⁸ Краткотрајна влада Александра Стамболијског (1919–1923) покушала је да премости овај јаз тзв. политиком зближења, која је подразумевала превазилажење старих конфликта (пре свега оног око „македонског питања”), али је била немоћна, како пред својим

Зборник Матице српске за историју, бр. 93 (2016), 89–104; Иван Ристић, *Бугарска у политици Краљевине СХС (1919–1929)* (докторска дисертација у рукопису), Филозофски факултет у Београду, 2017; Иван Ристић, „Југословенско-бугарска конференција у Нишу 1923. године (Нишки споразум)”, *Архив. Часопис Архива Југославије*, бр. 1–2 (2017), 48–64; Димитър Митев, „Александър Стамболијски и идеите за јужнословјанска федерација на Балканите”, у: Димитър Митев, *Изабрани статии*, Софија: ИК „Акра”, 2021, 63–103.

- 15 О томе вид. Рудолф Арчибалд Рајс, *О злочинима Аустроугара–Бугара–Немаца у Србији 1914–1918. Изабрани радови*, прир. Милоје Пршић, Слађана Бојковић, Београд, 1997; Милован Пизари, *На Балканском фронту. Рат и злочини против цивилног становништва у Србији од 1914. до 1918.*, Нови Сад, 2021.
- 16 О српско-бугарским односима од краја 1870-их година до 1914, нарочито у вези са „македонским питањем”, вид. Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд, 1990, 141–184; *Историја српског народа*, књига VI (том I), (Од Берлинског конгреса до уједињења), ур. Андреј Митровић, Београд, 1994, 120–127, 148–150, 166–167; Владимир Јовановић, *Србија и Бугарска 1886–1896*, Београд, 2002, 48–51, 66–68; Leften Stavrianos, *Balkan posle 1453*, Beograd, 2005, 492–499; Момир Самарцић, *Од Сан Стефана до Сливнице. Србија против Бугарске 1878–1886*, Нови Сад, 2008, 109–111, 115–117, 232–249; Миша Глен, *Balkan 1804–1999. Nacionalizam, rative-likesile*, 1 том, Beograd, 2001, 165–170, 188–196, 199–202, 205–215; Димитрије Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, Београд, 1995, 106–109, 122–124; Димитрије Ђорђевић, *Историја модерне Србије 1800–1918*, Београд, 2017, 273–287, 322–331.
- 17 Вид. Иван Ристић, „Новоприсаједињене области или Западне покрајине? Историјске, етно-лингвистичке, стратегијске и политичке основе српско-бугарског спора око царибродске и босилеградске области и њихов положај у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца”, *Јужни српски крајеви у XIX и XX веку, оруштвено-економски и политички аспект*, Врање, 2018, 209–226.
- 18 Вид. И. Ристић, *Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1919–1929)*, 601–677.

унутрашњим непријатељима тако и пред хладним држањем званичног Београда који је одбијао понуде Стамболијског. Највећи проблем послератних југословенско-бугарских односа било је деловање тзв. македонских комита на југословенској територији, односно банди македонских сепаратиста из ВМРО-а (Унутрашње македонске револуционарне организације).¹⁹

Влада Стамболијског, наклоњена сарадњи са Београдом, оборена је у преврату 9. јуна 1923, а Стамболијски је убијен.²⁰ У Бугарској су на власт дошле политичке снаге које су углавном чинили представници предратних политичких елита и партија, оних истих које су изазвале или здушно подржавале ратове против Србије и промовисале изразито националистички и шовинистички дискурс према Србији, посебно у вези са „македонским питањем”. Међутим, средином деценије (од јесени 1924. до лета 1925) чинило се као да је дошло до примиривања односа. С једне стране, криза у ВМРО-у, настала после убиства вође организације Тодора Александрова Попрушева²¹ августа 1924, и унутрашњи сукоби и разрачунавања фракција, за кратко време су паралисали деловање организације.²² С друге стране, од средине 1924, а посебно током 1925, Европом и Балканом почела је да кружи „бољшевичка

-
- 19 О ВМРО-у и њеним активностима у контексту југословенско-бугарских односа вид. Димитар Тасић, „Војно-политичка акција ‘македонствујушчих’ у Краљевини СХС/Југославији 1919–1934. године”, *Архив. Часопис Архива Југославије*, 3/2002, 92–107; Александар Гребенаров, *Легални и тайни организацији на македонските бежанци в България (1918–1947)*, София 2006; Димитар Тасић, *Рат после рата. Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918–1920*, Београд 2008; Зоран Тодоровски, *Автономистичката ВМРО на Тодор Александров (1919–1924)*, Скопје 2013; Иван Ристић, „Спољно-политички аспект македонског питања у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца”, *Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века*, Ниш 2014, 263–276; Иван Ристић, „Антијугословенско деловање ВМРО-а из Бугарске (1923–1924): спољнополитички и безбедносни апсект“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 2/2017, 91–108; Dmitar Tasić, *Paramilitarism in the Balkans: Yugoslavia, Bulgaria, and Albania, 1917–1924*, Oxford: Oxford University Press, 2021.
- 20 О Деветојунском преврату детаљније вид. Георги Марков, *Парола „Сабај”. Заговорите и превратите на Военния съюз 1919–1936*, София: Военноиздателски комплекс „Св. Георги Победоносец”, 1992.
- 21 Тодор Александров (1881–1924), један од вођа и члан ЦК ВМРО-а до убиства 1924. По занимању учитељ. Рано постаје члан и један од руководилаца македонског револуционарног покрета. Осуђиван од стране турских власти. Учесник балканских ратова и Првог светског рата, у коме је одликован од стране немачког цара (између осталог и за рад на опредељењу Бугарске за улазак у рат на страни Централних сила). Главни организатор комитских акција после 1918.
- 22 Видети: Людмил Спасов, *България и СССР 1917–1944 г.: Политико-дипломатически отношения*, Велико Търново: ИК „Фабер“, 2008, 148–176; Константин Палешутски, *Македонското освободително движение 1924–1934*, София: Академично издателство на БАН „Проф. Марин Дринов”, 1988, 151–170; Ivan Katardžijev, *Makedonsko nacionalno pitanje 1919–1930*, Zagreb, 1983, 141–160.

авет”. Јачање пропагандних, али и тајних (обавештајних) активности СССР-а у овом делу Европе²³, искоришћено је како за нека унутрашњополитичка разматувања у Бугарској, али и у Краљевини СХС, тако и за пласирање идеје о „антибољшевичкој коалицији” на Балкану, коју је посебно форсирала Бугарска као начин да изађе из регионалне изолације у којој се налазила и побољша своје позиције у Београду. У Београду су, међутим, са пословичним неповерењем гледали на ову, као и на све друге бугарске иницијативе, али је општа европска клима поговодала антибољшевичком дискурсу. Наиме, велике силе, посебно Велика Британија, биле су, из својих геополитичких интереса, наклоњене идеји о „антибољшевичком савезу” на Балкану, због чега је дошло до делимичног приближавања Краљевине СХС и Бугарске (посета Цанкова децембра 1924).²⁴ Међутим, и ван ових процеса и тенденција, питање сређивања односа са Бугарском било је приоритетно за Београд, јер, како је једном приликом изјавио Војислав Маринковић, један од истакнутих југословенских политичара и у више наврата министар спољних послова, а имајући у виду горко историјско искуство – уколико Краљевина СХС жели сигурну будућност, Бугарска или мора нестати, или се са њом мора пронаћи модел трајног суживота.²⁵ Тако су на крилима европске „пактоманије” покренуте споразумима великих сила и југословенско-бугарски односи, као средишњи на балканској политичкој позорници, добили нову димензију, о чему је већ било речи.

Југословенско-бугарски односи и питање политике према Бугарској, утицали су и на унутрашњу политику. Наиме, српско-хрватски спор око уређења државе, тачније, децентралистичке, па и сепаратистичке тежње представника хрватске политичке елите у Краљевини СХС, на челу са Стјепаном Радићем, вођом Хрватске републиканске сељачке странке (од јула 1925. Хрватске сељачке странке), представљали су извор перманентне унутрашње кризе југословенске државе од самог њеног оснивања.²⁶ Сва питања спољне

23 Детаљније о совјетској политици и активностима на Балкану видети: Branislav Gligoriјевић, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Београд: Институт за савремену историју, 1992; Иван Ристић, „Бољшевичка акција на Балкану (до средине двадесетих година XX века)”, *Архив. Часопис Архива Југославије*, бр. 1–2 (2011), 67–80; Ivan Ristić, „Sovjetska Rusija i Kominternа protiv Versajskog poretka na Balkanu”, *Место и улога друштвено-хуманистичких наука у савременом свету* (тематски зборник радова), Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 2018, 67–77.

24 И. Ристић, *Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1919–1929)*, 309–320; Бранислав Глигоријевић, *Историја Демократске странке 1919–1928*, друго издање, Београд: Службени гласник – Институт за савремену историју, 2010, 251.

25 „Изјава г. Маринковића”, *Демократија*, 21. 12. 1924.

26 О српско-хрватском спору вид. Nadežda Jović, *Politički sukobi u Jugoslaviji 1925–1928*, Београд, 1974; Branislav Gligoriјевић, *Parlament i političke странке u Jugoslaviji 1919–1929*, Београд, 1979; Dejan Đokić, *Nedostižni kompromis: srpsko-hrvatsko pitanje u*

и унутрашње политике, па и политика према Бугарској, била су на неки начин у сенци овог сукоба, и инструментализована у контексту српско-хрватског спора. Сам Радић је често говорио о уласку Бугарске у састав југословенске државе, што је био део и његовог предратног програма о „јужнословенском питању”. За њега су Бугари били део „једног те истог народа” (уз Хрвате, Србе и Црногорце), а на једном месту истиче како су они Хрватима „најдражи од свих Словена”.²⁷ У оба српско-бугарска сукоба (1913. и 1915), стао је на страну Бугара.²⁸ Тако и 1919. говори о „федеративној републици” коју би, осим Срба, Хрвата и Словенаца, чинили и Бугари.²⁹ Покушао је, и донекле успео, да са странком Александра Стамболијског (Бугарски земљораднички народни савез), која је у том тренутку била владајућа у Бугарској, успостави тесне везе, што је иритирало српске политичке кругове. Бугари су од Хрвата очекивали да буду њихови „заступници” у југословенској политици, док су Хрвати у Бугарима видели противтежу српској (или српско-словеначкој) превласти у будућој југословенској држави која би укључивала и Бугарску.³⁰ Радић је и касније, после хапшења и „покајања” (почетком 1925) и формирања владе са дојучерашњим противницима радикалима (јула 1925), наставио да јавно говори о Бугарској као интегралном делу југословенске државе. Октобра 1925. у једном од својих интервјуа, између осталог, најављује и скори „царински савез” између Краљевине СХС и Бугарске.³¹ Дакле, можемо рећи да је Радић рачунао на Бугарску као на „резервног савезника” у свом деценијском сукобу са српском политичком елитом, чега је она била и те како свесна, па је искључивала сваку могућност уједињења са Бугарском, у коме би потенцијални хрватско-бугарски савез представљао озбиљну претњу српском утицају.

На југословенску спољну трговину у првим послератним годинама пресудно су утицала два фактора – промене цена у иностранству и инфлација у земљи.³² Краљевина СХС је трговину са другим државама регулисала путем привремених трговинских уговора. Прво су склопљени уговори са Чехословачком, Аустријом и Мађарском, 1919, јер су те државе биле усмерене на увоз југословенских пољопривредних производа и сировина. Одлуком

međuratnoj Jugoslaviji, Београд, 2010.

- 27 И. Ристић, *Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1919–1929)*, 551–552.
- 28 *Исто*, 552.
- 29 *Исто*, 552.
- 30 *Исто*, 553–556.
- 31 *Политика*, „Радићева изјава за штампу”, 08. 10. 1925.
- 32 Др Драган Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, Београд: Институт за нову историју Србије, 2010, 57.

Министарског савета из 1919. и Финансијским законом за буџетску 1922/23. годину предвиђено је да се Царински закон и Закон о општој царинској тарифи Краљевине Србије са свим каснијим изменама и допунама примењују на читавој територији Краљевине СХС. Међутим, царинска тарифа је била прилагођена потребама српске привреде и није могла да заштити поједине индустријске гране у Словенији и Хрватској. Доношена су решења у јесен 1919. и пролеће 1920. у циљу спречавања извоза робе дефицитарне на домаћем тржишту, али нису дала повољне резултате. Уредбом о царинској тарифи са максималним и минималним ставовима од 4. јуна 1921. једнострано су измењене царинске тарифе из важећих трговинских уговора Србије који су споразумно обновљени почетком 1919. са важењем за југословенску државу. Тиме је постепено увођена политика диференцијалних царина, које су биле прилагођене унутрашњим потребама. Пошто је то била општа тенденција код држава које су желеле да омогуће што безболнији опоравак ратом разрушене привреде, велике силе су критиковале ову политику на конференцији у Санта Маргарити у пролеће 1922. јер су желеле да себи обезбеде слободан извоз сировина уз евентуалну наплату извозних царина. Пошто је 1924. Краљевина СХС имала по први пут позитиван спољнотрговински салдо захваљујући обилној жетви, наредне године тежило се очувању тог тренда променом царинске политике (уведена је заштитна политика).³³ Установљени тарифни систем је био један од највиших у свету, чиме је осигурано домаће тржиште од стране конкуренције. Једна од последица било је пресељење нерентабилних фирми из Аустрије и Мађарске у Краљевину СХС, које су потом почеле успешно да послују на југословенском тржишту.³⁴ На израду царинске тарифе утицали су и трговински преговори са Италијом, јер је италијанска страна упорно захтевала да се у уговор унесу разне царинске ставке.³⁵ Због тога је дошло и до извесне либерализације заштитне политике,³⁶ која је настављена

33 Владан Виријевић, *Југословенско-турски економски односи 1918–1941*, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2018, 124, 229; У погледу заштитне политике у стручној литератури постоје различита мишљења. Драган Алексић сматра да је главни циљ била заштита пољопривреде (Д. Алексић, *н. д.*, 71), док Иван Бецић сматра да је главни циљ била заштита индустрије науштрб пољопривреде и млинарске индустрије (Иван М. Бецић, *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1941*, Београд: Институт за савремену историју, 2012, 134, 135).

34 Vladimir Lj. Svetković, *Економски односи Југославије и Француске 1918–1941*, Београд: Институт за нову историју Србије, 2006, 23–25, 59, 61; Д. Алексић, *н. д.*, 58, 67, 68, 71, 72; И. Бецић, *н. д.*, 131, 134, 135, 142–144.

35 И. Бецић, *н. д.*, 135.

36 Југословенско-италијански трговински преговори су почели 1923. а окончани су потписивањем уговора 14. јула 1924. (Goran Latinović, *Југослав-Italian Economic Relations (1918–1941)*, Banja Luka: Univerzitet u Banjoj Luci, 2019, 45–48). Уговором о царинским тарифама из 1925. почела је либерализација југословенске привреде (*Ibid.*, 98). Итали-

у потоњим трговинским преговорима са другим државама.³⁷ Заштитна политика је довела до спонтаног и непланског индустријског развоја који се усмеравао ка прерађивачкој индустрији, што је доводило до запостављања развоја пољопривреде, те до неједнаког регионалног развоја земље.³⁸

Политика стабилизације динара била је олакшана високим приходима од извоза аграрних производа током 1923. и 1924. године. Међутим, у лето 1925. постављало се питање да ли би даље јачање националне валуте могло да утиче на угрожавање пољопривредног удела у извозу током јесени. Због тога је министар финансија Милан Стојадиновић одустао од дотадашњег постепеног јачања динара.³⁹ Међутим, осетан пад цена пољопривредних производа на светским тржиштима довело је до угрожавања извоза током јесени 1925, и краткотрајне рецесије током 1926,⁴⁰ која је додатно била појачана у Краљевини СХС поплавама 1926. и сушама 1927. године.⁴¹

Поред економске политике Краљевине СХС и билатералних трговинских односа, на измену царинске политике утицали су и трендови у међународној економској политици. Питање царинског примирја било је више година на дневном реду Друштва народа. Коначно је решено прихватањем укидања извозних и увозних забрана и ограничења 8. новембра 1927. Краљевина СХС је потписала тај споразум 24. јануара 1928. године. Међутим, ова политика је напуштена после избијања Велике економске кризе 1929.⁴²

Документ који приређујемо сачуван је у Збирци Александра Цинцар-Марковића (310), у Архиву Југославије у Београду. У питању је копија реферата, куцаног писањом машином на нешто више од 26 страна, која није датирана ни потписана. Због тога је потребно утврдити ауторство и време настанка документа. У реферату се спомиње неколико чињеница на основу којих могу да се утврде *terminus post quem* и *terminus ante quem*. Аутор на страни 8. спомиње иницијативу за формирање балканског Локарно пакта, коју је покре-

јански извоз на југословенско тржиште је досегао највишу вредност 1925, док је југословенски извоз на италијанско тржиште постигао највећу вредност 1926. Трговински уговор је ратификован новембра 1928. године (*Ibid.*, 38, 47, 53, 56–58).

37 V. Svetković, *n. d.*, 61, 62; Д. Алексић, *n. d.*, 71; И. Бецић, *n. d.*, 135.

38 Д. Алексић, *n. d.*, 47.

39 Dragan Gnjatović, „Evolution Thought on Monetary Reform in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes after the Great War”, *Balkanica*, LI (2020), 198.

40 Лазар Пејић, „Економске идеје др Милана Стојадиновића и балкански привредни проблеми”, *Balkanica*, VII (1976), 256; И. Бецић, *n. d.*, 159. Према тумачењу Смиљане Ђуровић, у питању није била краткотрајна рецесија, већ општа привредна криза (Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918–1941)*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1986, 59, 60).

41 И. Бецић, *n. d.*, 147.

42 *Исто*, 136.

нуо Остин Чемберлен октобра 1925,⁴³ што значи да је реферат написан после тога. На страни 10. аутор спомиње да је грчка спољна политика усмерена на одбрану од словенске опасности. Пошто је генерал Теодорос Пангалос променио спољнополитички курс од конфронтације ка сарадњи са Краљевином СХС 21. фебруара 1926,⁴⁴ очигледно је реферат написан пре тога. На страни 9. аутор спомиње већ пројектован трговински уговор са Албанијом. Министарство иностраних дела (МИД) и Министарство трговине и индустрије (МТИ) почели су да припремају израду нацрта уговора октобра 1925. године. Приликом израде нацрта су разматрали две могућности – потписивања трговинског уговора са повластицама за погранични промет и трговинског уговора који би био први корак у стварању југословенско-албанске царинске уније.⁴⁵ Аутор на странама 8. и 14. спомиње да је потребно склопити мудре трговинске уговоре са Албанијом и Грчком пре склапања царинске уније са Бугарском, који би омогућили економско зближавање са две балканске државе уколико је немогуће одмах формирати југословенско-бугарску царинску унију. Очигледно се позивао на другу опцију, која је била разматрана у погледу југословенско-албанског трговинског уговора. МИД је доставио свој нацрт МТИ-у новембра 1925, а МТИ им је вратио коначну верзију нацрта 23. јануара 1926. године.⁴⁶ Из тога произилази да је реферат настао у периоду између новембра 1925. и 23. јануара 1926, а можда и који дан касније. На страни 24. аутор спомиње да би југословенске службе требало прво да ураде студије изводљивости царинске уније, а тек потом да читав пројекат изложе Бугарима, што значи да је реферат настао пре него што је Милан Ракић изнео предлог у Софији, јануара 1926. године.⁴⁷ Остаје нејасно у ком контексту аутор спомиње Александра Цанкова на страни 18. Уколико га спомиње као председника бугарске владе, онда је документ настао пре 4. јануара 1926,⁴⁸ а у супротном је написан после тог датума.

У питању личности, сматрамо да постоји неколико чињеница које би нам указале на аутора реферата. Александар Цинцар-Марковић је са положаја саветника и отправника послова Посланства у Тирани премештен за

43 Živko Avramovski, *Balkanska antanta (1934–1940)*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1986, 14, 15; Dragan Bakić, „'Must Will Peace': British Brokering of 'Central European' and 'Balkan Locarno', 1925–9”, *Journal of Contemporary History*, Vol. 48, No. 1 (2012), 27, 28.

44 Архив САНУ, 14.387, предмет бр. 9774.

45 Саша Мишић, *Албанија: пријатељ и противник. Југословенска политика према Албанији 1924–1927*, Београд: Службени гласник, 2009, 109.

46 *Исто*, 107, 109.

47 V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 97.

48 Александар Цанков је био председник бугарске владе од 9. јуна 1923. до 4. јануара 1926. године (Милен Куманов, Атанас Тошкин, Ана Рабадђијска, *Трето българско царство 1879–1946. Историческа енциклопедия*, Софија: ИК „Труд”, 2009, 383).

шефа IV одсека Политичког одељења (ПО) МИД 11. марта 1925. године.⁴⁹ После реорганизације МИД-а извршене 5. децембра 1925, којом је III одељење Генералне политичке дирекције (ГПД) преузело надлежности IV одсека (Албанија, хиландарско питање, цркве и школе у Цариграду) и X одсека (Грчка, Бугарска и Турска) ПО МИД, и постало задужено за Албанију, Грчку, Бугарску и Турску;⁵⁰ Цинцар-Марковић је постављен за шефа III одељења. До краја 1925. радио је на пословима везаним за Албанију, бугарску и мађарску емиграцију, комитске и комунистичке акције.⁵¹ Био је шеф III одељења ГПД МИД до 1. јула 1926, када је разрешен дужности и упућен за саветника Посланства у Будимпешти.⁵² Пошто је документ настао на основу строго поверљивог наређења министра Момчила Нинчића, претпостављамо да овај деликатан посао није био поверен неком нижем чиновнику, већ шефу одељења Цинцар-Марковићу.

На основу свега изложеног, сматрамо да је документ настао у периоду између новембра 1925. и јануара 1926, а највероватније после 5. децембра 1925. и пре 23. јануара 1926. године.

Југословенска понуда бугарској влади да склопе царински савез, јануара 1926, до сада је у стручној литератури спомињана само у два рада.⁵³ Овај план је обнављан и касније (1927. и 1938. године)⁵⁴, али о тим плановима немамо сачувана документа. Због тога сматрамо да је објављивање овог документа од значаја за стручну и ширу читалачку публику, јер може да укаже на полазне тачке југословенског погледа на формирање царинског савеза са Бугарском.

Приликом приређивања документа трудили смо се да га пренесемо верно оригиналу, уз једине корекције очигледних ортографских грешака. Наше коментаре о појединим догађајима и историјским процесима наводили смо у фуснотама. У угластим заградама смо унели интервенцију коју је аутор

49 Архив Југославије, Фонд Министарства иностраних послова Краљевине Југославије (334), кутија 185, јединица описа 508, лист 419.

50 Срђан Мићић, *Од бирократије до дипломатије. Историја југословенске дипломатске службе 1918–1939*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2018, 89, 90, 98.

51 АЈ, ф. 334, к. 185, ј. о. 508, листови 435, 436.

52 *Исто*, лист 441.

53 V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 97; S. Mičić, „Shifting in the Yugoslav Foreign Policy from Regional Alliance to Neutrality”, 77. Нешто детаљније излагање о овом плану, на основу реферата Цинцар-Марковића, биће доступно у још једном раду (Srđan Mičić, „Yugoslav Diplomacy and the Ideas of the Balkan Unity, 1925–1930”, *Balkanica Posnaniensia*, XXIX (2022), 220–223 – рад у штампи).

54 Вид. И. Ристић, *Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1919–1929)*, 388, 389; Крџњо Манчев, *Југославија и међународните одношения на Балканите 1933–1939*, Софија: Българска академия на науките, 1989, 205, 206.

реферата ручно исписао на маргинама куцаног текста. Једина измена коју смо унели било је уједначавање нумерисања и стила писања наслова унутрашњих целина.

[Реферат Александра Цинцар-Марковића о југословенско-бугарском царинском савезу и балканској царинској унији, децембра 1925 – јануара 1926]

Уз напомену, да је ствар најповерљивија, г. министар⁵⁵ ми је наложио да му изложим основе на којима би се између наше државе и Бугарске дошло до једног царинског савеза, наглашавајући том приликом нарочито, да то треба да буде изведено на основима, које ће дати стварно економско уједињење двеју држава, али ни у ком случају не по основима какви су били утврђени закљученим уговором о царинском савезу између Србије и Бугарске 1905. г.⁵⁶

Следујући том налогу, мени је част изложити своје мишљење по овоме. Но, питање, по моме схватању, не може се ограничити само на излагање основа на којима би се имао закључити царински савез са Бугарском. Таквих основа нема готових; оне се тек морају наћи и утврдити у вези са нашим ближим и даљим интересима и међународним положајем, јер тек према томе, какве нам се задаће и радње буду наметале по сили прилика и догађаја, могу се наћи и утврдити основе, које би служиле за извођење царинског уједињења двеју држава. Само у том случају, дакле, ако се цело питање буде разматрало, у вези с целокупном нашом унутрашњом и спољашњом политиком, с током међународних догађаја, са општим тенденцијама у економском светском развоју и актуелним проблемима економским и политичким, с нарочитим обзиром на економски и политички положај балканских држава – могу се наћи и одредити наши прави интереси и наше праве задаће, у чијем би постизању

55 Момчило Нинчић (1879–1946) био је министар иностраних дела Краљевине СХС 1922–1926. и Краљевине Југославије 1941–1943. године. Водио је франкофилску спољну политику, покушао је да успостави пријатељске уговорне односе са Италијом, али без трајнијих резултата, на Балкану главни циљ му је био да осигура водећу улогу Краљевине СХС (Срђан Мићић, „Момчило А. Нинчић”, у: *Српски биографски речник*, 7 Мл–Пан, Нови Сад: Матица српска, 2018, 513–515).

56 Српско-бугарски царински уговор из 1905. је установио заједничку царинску област у чијим оквирима је укинута заједничка царинска граница за домаће производе, са изузетком увоза бугарске стоке у Србију. Циљ је био да се олакша економски положај Србије услед притиска Аустроугарске. Међутим, овим пројектом није створена стварна царинска унија, јер према трећим државама нису успостављене заједничке царинске границе нити је планирано да се склапају заједнички трговински уговори, пре 1917. године. Уговор је требало да има тајни карактер, због притиска Беча на Београд, али је он изнет пред бугарско Народно собрание и због тога је на крају одбачен (Више видети у: Димитрије Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906–1911*, Београд: Историјски институт, 1962, 116–131).

царински савез био просто један инструмент наше опште државне политике. У једном ранијем кратком реферату,⁵⁷ и више узгред, нагласио сам био, да се питање економска и трговинско-политичка не могу издвојити из опште државне политике, па независно од њених циљева и задатака решавати, већ да се њихово решавање има да пролагођава њеним циљевима и задацима, да јој следује и да изграђује пројекте за трговинске уговоре и економска зближења с другим државама, који ће потпомагати, да се велики циљеви државне политике достигну и остваре увек полажући основе за поуздан економски развитак и напредак и економску националну независност.

Сам увиђајући огромност овакве задаће, ипак, не може се у разматрању овог питања о царинском савезу са Бугарском ићи другим путем, јер се не би могло добити оно што треба да се има - јасне линије којима треба ићи у остварењу царинског савеза. Дубоко сам уверен, да се само у том случају може правилно судити о целом питању, ако се оно буде разматрало у вези с догађајима и стварношћу. Моја суђења могу бити и погрешна; ја могу рђаво схватити и разумевати догађаје у нас и у свету; рђаво разумевати циљеве и задатке наше опште државне политике, наше финансијске, економске и трговинске политике и, у вези с тим, наше националне интересе. Али, разматрајући увек са ове тачке гледишта наше задатке, ја пружам могућност, да се све подвргне најпотпунијој и најсавеснијој оцени и да се потраже и нађу права решења. Поново хоћу да нагласим, да једно питање које се тиче економских зближавања и унија с другим државама, увек треба да буде посматрано у вези с великим циљевима наше државне опште политике, ситуацијом економском и политичком.

После ових напомена, прећи ћу на само излагање ствари.

1. НАЧЕЛНО ГЛЕДИШТЕ НА САМО ПИТАЊЕ ЦАРИНСКЕ УНИЈЕ

С обзиром на оно што је напред речено, можда не би било потребно још се задржавати на одређивању начелног гледишта на само питање. Оно што је битно - да се основе за царинске уније не налазе готове, него да се одређују самим приликама, стањем и догађајима у крилу једног народа, у самој ствари биће поновљено овде. При свем том, од важности је, да се у овом погледу нагласе још неке ствари, с којима пре свега треба бити начисто.

Нисам од оних, који би се слепо држали усвојених принципа и форми, који би се старали, да по сваку цену од њих не одступе и да сам живот и потребе, интересе и тенденције у развоју једног народа - збије у усвојене форме и постави на старе принципе. Нама врло много смета, како се мени чини,

57 Реферат који спомиње Александар Цинцар-Марковић није сачуван ни у Збирци Александра Цинцара-Марковића (310) ни у Фонду Министарства иностраних послова Краљевине Југославије (334), који су похрањени у Архиву Југославије.

то, што се полазећи од усвојених принципа и теорија, често не може да гледа на питања онако каква она јесу; да се она прихватају и да им се тражи најбоље решење, сходно нашим правим интересима, него се често и сама питања и мере које се предлажу, одбацују, што не одговарају овој или оној теорији, овом или оном принципу. Ако интереси народни и државни захтевају, да се од усвојених принципа и форми одступи, онда ће то бити принципи и форме које ће трпети а никако животни интереси народни и државни. Са овом обазривошћу и пажњом, али и са овом потребном одлучношћу, мора се у овом погледу поступати. Није узалуд речено, да се имају да творе дела, а теоретичари нека иду за њима, нека их објашњавају, изналазе оправдање, постављају принципе, стварају право и теорије. Отуда ја не гледам на царинске уније, на форме у којима су оне до сада били остварене, и принципе на које су се наслањале, са страхопоштовањем, и не мислим, да ако се оне у тој форми не закључе, да су без вредности и без икакве важности. На њих гледам с гледишта ближих и даљих интереса, потреба и захтева политичких и економских, и ако се ти интереси, потребе и захтеви најбоље уживљују и најбоље остварују и достижу у старој форми и на старим принципима, онда су они добри, иначе, принципи се морају постављати нови, форма се мора дати нова. Ово гледиште најбоље подупиру најновије тежње, да се државе групишу економски на бази диференцијалних царина, што је у суштини исто, што и на бази преференцијалних царина.⁵⁸ Некада се на то гледало као на апсурд, јер се диференцијалне царине које би се уговорима заводиле нису саглашавале са усвојеним принципима уговорне међународне трговинске политике.⁵⁹ Интереси политички и еко-

58 У питању су државе које су желеле заштитним политикама да омогуће обнову своје привреде пошто нису располагале претходном акумулацијом капитала који би могле да искористе у том циљу.

59 Диференцијалне царине представљају примену царинских стопа изван уобичајеног поступка. Оне могу бити максималне, у одсуству трговинских уговора, или минималне, односно везане, уколико су трговински односи регулисани. Када су максималне (дакле, у случајевима нерегулисаних трговинских односа) примарни циљ им је спречавање или отежавање увоза или монополисање унутрашњег тржишта у корист одређене привредне гране. (*Мала Просветина енциклопедија*, том 3 (Р-Ш), Београд: Просвета, 1978, 620). Питање царинских стопа било је једно од кључних питања међународне трговине током 1920-их година, због постојања две различите тенденције: прва је била подизање царинских стопа, како би се заштитила нова производња, настала у време прекида трговинских односа, али и како би се заштитиле нове државе настале распадом Аустроугарског царства; другу тенденцију представљао је стални притисак да се царинске стопе снизе. На низ конференција (Брисел, 1920, Порторож, 1921, Ђенова, 1922) нису успели захтеви за снижавањем царинских стопа, упркос широко исказаном неслагању са њиховим подизањем. Тренд подизања царина потресао је Друштво народа, па је 1927. сазвана Светска економска конференција са задатком да заузда њихов раст. На конференцији је постигнут споразум о смањењу царина, али је било тешкоћа приликом његове примене (Чарлс Киндлбергер, *Свет у депресији од 1929. до 1939.*, Београд, 2021, 94–96).

номски подједнако захтевају неко диференцирање, и ми видимо да се данас траже основе и форме, да се оне задовоље, и постају предмет међународног већања. Претежно је у овим случајевима, да сви интереси буду као што треба задовољени, обезбеђени и заштићени, јер су у игри увек крупни интереси. Сваки погрешан потез може бити од тешких последица, може у место да донесе користи донети штете, упропастити најбоље идеје, оштети најважније интересе. Наћи главне интересе, положити на њих сву творевину, обезбедити им слободан развитак, упутити их правцима, који ће бити подупирани заједничким снагама и изворима државе, које се уједињују, значи у самој ствари створити један жив организам, способан да се одупре свим искушењима, да противстане свим бурама политичким, па и свим супротним комбинацијама политичким и економским. Таква се база мора и тражити и наћи, у толико пре, што ако се интереси буду развијали у супротном правцу, творевина неће бити трајна, нити послужити као база за даљи развитак. У историји је било примера да су се царински савези одржавали, и водили политичком јединству /Немачка/⁶⁰; било је примера да су се распадали /скандинавске државе/⁶¹, а такође примера, да су се порађале и јачале тенденције за царинско одвајање /пређашња Аустро-Угарска/⁶². Од првог тренутка потребно је да се царински савез постави на солидну базу. Која би то била солидна база?

По себи се разуме, да се има солидна база за односе само онда, ако су у првом реду царински савези засновани на заједници економских интереса, који су увек доминирајући, и ако је даљом политиком обезбеђен њихов хармоничан развитак. У једном економском споразуму с другим државама врло је важно умети пронаћи разне снаге и изворе, који могу дејствовати заједнички и на њих се наслонити, па да би се имала после потребна равнотежа и хармонија. Ако се такве заједничке снаге и извори могу да нађу, онда је потребно, да им се одмах од почетка гарантује слободан и ничим не сметан развитак. То је у исто време гаранција, да ће ситни и мање важни интереси, који би показивали тежње за развијање у супротном правцу, током времена бити увучени у орбиту главних интереса и овима управљани. Постепено биле би на тај начин уједињене све снаге и сви интереси.

По самој својој суштини, то претпоставља заједничку, јединствену и трговинску политику. У два правца ова политика иде, у правцу спољашње и у

60 Аутор мисли на Севернонемачки царински савез основан почетком тридесетих година 19. века који је био један од основа за формирање потоњег Другог Немачког Рајха четири деценије касније.

61 Аутор мисли на Калмарску унију која је постојала од краја 14. века до почетка треће деценије 16. века.

62 Аутор мисли на питање успостављања самосталне угарске царинске зоне која је постала доминантно питање у мађарском политичком животу крајем 19. и почетком 20. века.

правцу унутрашње економске и трговинске политике. Јединство политике не може бити потпуно, ако не би било изведено у оба правца. Али у овом треба правити једну разлику. Од првог тренутка, без јединства трговинске и царинске политике, према иностранству, не може бити речи о царинском савезу. То јединство је предуслов, који мора бити испуњен, па да се рад на извођењу и постизању оног другог унутрашњег јединства може засновати. Ако недостаје онај први овај други је немогућ, савез у самој ствари неће и не може бити. Господин министар је био у пуном праву кад је нагласио, да не жели царински савез на основи на којој је био утврђен 1905. Остаће као једна вечна тако рећи истина, да царинског савез нема, ако се према иностранству нема јединствена политика и једна царинска тарифа и једни трговински уговори са иностранством. Није то због тога, што је усвојено да се тако на царинске савезе гледа, што се они у другој форми поричу и не признају, него што се само тада може постићи јединство политике и интереса, што се само тако обезбеђује могућност, да економски развитак двеју или више земаља тече хармонично и обезбеђује све економске користи савезника. Од првог тренутка мора се старати, да земље у царинском савезу осете полет у економском развоју и напредовању. Тако се мора поступити онде где не постоје велике супротности интереса, где нема несавладивих тешкоћа економских, политичких или других. Тамо где тих тешкоћа има морају се тражити најбољи основи, који ће постепено изглађивати супротности. Такве основе могу се у овом случају гледати у користима, које се морају одмах дати и које се морају одмах осетити, да би се одмах од почетка повезали међусобни интереси.

На овом месту, мада би то било најприродније, нећу излагати ближе своје мишљење, како треба у ма којим основама извести овај царински савез са Бугарском. То ћу учинити на крају, пошто изложим интересе, који нам императивно налажу царински савез с Бугарском, тегобе које стоје томе на путу, и које га одлажу, јер рад на извођењу овог савеза са Бугарском представља читав један програм, читаву једну политику од највеће важности.

2. ВЕЛИКИ ЦИЉЕВИ НАШЕ ДРЖАВНЕ ПОЛИТИКЕ

Једна велика мисао, која је увек високо истицана у нас, има, по моме мишљењу, да служи за основу и директиву целокупне наше унутрашње и спољашње политике. Та мисао изражена је у девизи „Балкан балканским народима”. После нашег националног уједињења, то је једна велика мисао, која има да се оствари и у чијем остварењу ми морамо тражити обезбеђење наше националне и државне будућности, просперитет економски и полет културни. Јаче него икада до сада, ова мисао добија свој велики смисао и значај и намеће нам се тако рећи императивно. И пре великог светског рата, могло је се видети, да су све државе, уговарајући политичке савезе, ради одбране и заштите територија и политичких интереса, тежиле да путем економских и

финансијских веза, својим политичким савезима подастру сигурнију и трајнију основу. Увиђало се јасно, да нема ни трајних политичких комбинација и савеза, ако нису наслоњени на заједници економских и финансијских интереса. Везујући савезне земље економски, увлачећи их у своју трговинску, саобраћајну и финансијску сферу, постизале су се две несумњиве ствари: учвршћивање политичке везе и добијање могућности, да се утиче на саму политику савезних држава и спољну и унутрашњу. Једна озбиљна сметња овој тежњи, биле су тежње за националним уједињењем и за подржавањем у том циљу економске и политичке независности. После рата ова се тенденција за учвршћивањем политичких савеза, путем економског груписања, види у много јачој мери и далеко ширим размерама. Она налази непоредни стимул у стању послератном. Може се рећи да послератно време није још добило своју завршну форму. Све је још у покрету и стварању; све је још изложено с једне стране тенденцији да се поврате изгубљене земље и изгубљени положај,⁶³ а с друге стране, да се очувају задобијене тековине и стечени положаји.⁶⁴ Под утицајем те две струје развијају се данас сви догађаји и под њиме стоје све комбинације. Врше се груписања политичка, траже се основе за економско зближење европских држава и отклањање великих судара и поремећаја. Све ово крије у себи подједнаку и политичку и економску опасност за нове државе, које још нису успеле да као што треба повежу у једну тесну и чврсту заједницу и своје политичке и своје економске интересе. Отуда једна општа несигурност, која налаже да се обраћају сви погледи на то, да се буде за сваку евентуалност готов, да се подједнако брани и економска и политичка независност, да се бране послератне тековине. Будућност је скроз неизвесна, а садашњост испуњена зевњама и страховањима. У таквим приликама морамо бити вођени јасним идејама: где и у чему треба да држимо сигурност у садашњости и безбедност у будућности. Отуда политика изражена у „Балкан балканским народима”, намеће се под притиском догађаја сама собом као једина актуелна политика, на чијем остварењу треба радити упорно, смишљено, али стално и убрзавајући догађаје. Пакт балканских држава по примеру Локарно споразума нужан је можда као превентивна мера, али се морају тражити путеви и начини да се дође до економског уједињења балканских држава. Тим путем може се доћи до трајне политичке сигурности. Наша политика мора тежити томе, бранећи се свим средствима од супротних тенденција, да

63 Бугарска је била међу пораженим државама које су желеле ревизију мировних уговора, званично је тражила измену војних и финансијских обавеза, а у време влада Стамболијског и Западно Тракију. Никада званично није тражила ревизију у погледу Вардарске Македоније, али је то био један од главних циљева током највећег дела међуратног периода.

64 Краљевина СХС је била државама које су тежиле очувању стауса кво успостављеног мировним уговорима.

балканске државе /разумем у ужем смислу/⁶⁵ прикупи једну по једну, и што је могућно пре, у једну тесну економску заједницу, и у једну царинску унију. Задатак је огроман и тражи велике напоре, велику опрезност и мудрост, али систематски и истрајан рад на његовом извођењу. Не би се смео, чини ми се, препустити ни један повољан тренутак, који би се нудио за остварење те велике мисли, а да се он не употреби, те да се под ову зграду положи по један камен. Разједињени економски, ми не бисмо имали ни чврсте подлоге политичким споразумима и уговорима и давали бисмо могућност великим државама, да користећи се политичким ривалитетима, увек обрћу балканске државе једну против друге. У самој ствари балканске државе служиле би као средство у плановима политичким и економским великих држава, чији су освајачки планови у велико на помолу.

У остварењу идеје „Балкан балканским народим“ почетак мора бити тесно економско зближење са Бугарима - један царински савез са њима. Под тежином и притиском нашег економског уједињења, које би се осећало и на политичким односима, могле би бити мудро вођеним дипломатским радом, мудрим претходним трговинским уговорима са Арбанијом, Грчком, а до извесне мере и Турском⁶⁶ ове уведене у наше сфере трговинских интереса и наше царинске савезе. Арбанија за нас у овом погледу стоји на првом месту, јер прети опасност, да она сасвим потпадне под економски, финансиски, па и политички утицај Италије. Не може се предвидети какву завршну форму може добити овај утицај, али Италија у Арбанији угрожавала би стално нашу националну будућност и директно доводила у питање наш државни опстанак.⁶⁷ Кад се има чувати Балкан за балканске народе, онда се не може зауста-

65 Највероватније се термин балканских држава у ужем смислу односио на Бугарску, Грчку и Албанију, а није обухватао Румунију и Турску. Румунија је узета у разматрање балканског блока тек пошто је Нинчић схватио да је немогућ споразум са Бугарском, у пролеће 1926. године. Ратно стање између Краљевине СХС и Турске је окончано 1925, а потпуно успостављање билатералних дипломатских односа је завршено средином 1926. године.

66 После одлуке турске владе, донете крајем 1925, да се уведу осмоструке царинске тарифе за увоз робе из земаља са којима Турска није имала уговорне трговинске односе, југословенски МИД је наложио делегату владе у Цариграду Трајану Живковићу, фебруара 1926, да предложи влади у Анкари хитно закључење трговинског провизоријума, са клаузулом највећег повлашћења у трговини и пловидби на бази реципроцитета, који би важио до коначног уговорног регулисања трговинских односа. Турска влада је у начелу прихватила предлог средином маја 1926, али је дошло до извесног застоја због обостраних ограничавања (В. Виријевић, *н. д.*, 132–135).

67 После повратка Ахмеда Зогуа на власт у Тирани уз југословенску помоћ, италијанске службе су убрзо успеле да преузму водеће послове у области политике, војске и финансија; британске службе су успеле да обезбеде за себе утицај у жандармерији и спрече јачање југословенског утицаја на привредном пољу, док је Краљевина СХС успела само делимично да задржи утицај у редовима албанског православног свештенства.

вити само на прокламовању овог програма. На њему се има стварно радити с дана у дан. Наш царински савез с Бугарском јесте онај претходни услов, који се мора испунити, па да видимо да смо се нашли на путу прикупљања балканских држава у једну економску заједницу, да смо учинили један крупан и одсудан корак, који би нам несумњиво гарантовао остварење нашег великог програма.

Са зебњом се мора помишљати, да нас догађаји могу предахитрити, јер Италија је успела да Арбанију финансијски и економски чврсто већ привеже за себе, а најновије вести јављају већ за нове покрете против садашње арбанашке владе.⁶⁸ Нисам у могућности да ценим какве гаранције ми имамо у садашњој албанској влади да ће чувати независност Арбаније и да неће радити против наших интереса, нити како треба гледати на ове превратничке покрете. Свакако, у једно сам сигуран, да ови чести поремећаји не могу бити повољни за нас, ако би се чак хтело гледати порекло овим покретима у потпадању садашње арбанашке владе утицају Италије. Ма какве се промене догађале и под ма каквим тежњама оне изводиле, Италија ће их окренути у своју корист. Најбољи је пример за то случај са садашњом владом.⁶⁹ Према томе, чести нереди и преврати могу само и једино служити циљевима Италије. У оваквој ситуацији албанској, лако се може догодити, да се под притиском догађаја приме решења, која би била директно супротна нашим виталним интересима. Догађаји могу нам наметнути споразум са Италијом у Арбанији, као што су нам наметнули споразум о Јадрану,⁷⁰ који је учврстио позиције та-

Југословенска дипломатија је покренула нову офанзиву у јесен 1925, која је трајала до пролећа 1926. и за главни циљ имала је јачање својих позиција на албанском тржишту, у спољној трговини и привреди (Више видети у: С. Мишић, *н. д.*, 73–116).

- 68 Током 1925–1926. југословенска дипломатска и конзуларна служба је примала све више информација о жељама Албанаца да емигрирају у Краљевину СХС. Због тога је отворен Конзулат у Валони. Вицеконзул Бранислав Димитријевић је извештавао да се код националиста у Јужној Албанији стварао пројугословенски став, јер су заборавили на југословенско присуство у Скадру услед италијанског присуства на острву Сасено (Архив Србије, Збирке докумената Безбедносно-информативне агенције, списак III, предмет бр. 114, Елаборат [Драгољуба (Драгор) Јовановића] „Албанија у периоду између два рата (по сећању, из поверљивих архива и личног рада на терену и у Албанском односно Балканском отсеку МИП-а)”, писан у Београду 11. маја 1952. године, стр. 90).
- 69 Југословенске службе су имале све мање поверења у искреност Ахмед-бега Зогуа после његовог окретања Италији у пролеће 1925, и још су једино веровале у искреност његовог зета Цена-бега Криезиуа (Више видети у: С. Мишић, *н. д.*).
- 70 После Првог светског рата Краљевина СХС је успела да се избори да се не примењује Лондонски уговор из 1915, али је морала да учини велике територијалне уступке Италији на источној обали Јадрана како би добила њено формално признање и покушала да регулише билатералне односе Рапалским уговором из 1920. године. (Више видети у: Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941. Diplomatsko-historijski*

лијанске на њему. То би представљало за нас највећу опасност, јер Италија на Балкану, у Арбанији, опасност је непосредна за нас. Ако би се добро гледало на догађаје, наша би политика у овом тренутку, како се мени чини, најбоље била, ако би се употребио сав утицај, да се преврати у Арбанији отклоне, јер је за нас данас најважније да са Арбанијом дођемо што пре, по сваку цену, до трговинског уговора, на основама, како је он већ пројектован, и који ће, ако нас догађаји не омету, тесно нас везати економски са Арбанијом и дати могућност да идемо на овом путу даље и после Бугарске видимо Арбанију у овом царинском савезу.⁷¹ По овоме, како ја схватам догађаје и циљеве наше политике, царински савез с Бугарском намеће се као први и најважнији задатак, који треба остварити што пре. Ни пред каквим сметњама не сме се зауставити ка извођењу овог задатка, јер као што је речено, у њему је, у његовом остварењу спас наш и гаранција и за политички и за економски развитак наше нације и нашег духа.

3. НАШИ ЕКОНОМСКИ И ПОЛИТИЧКИ ИНТЕРЕСИ

Чим се истакне и нагласи да је за данас највећи задатак наше државне политике остварење идеје „Балкан балканским народима”, онда је тим самим довољно јасно подвучено, да је то у сагласности са нашим политичким и економским интересима. Та идеја, сама по себи, не би имала никакво високо значење, ако не би носила, или боље речено садржавала у себи тесно политичко и економско зближење балканских држава. Остављене самима себи, раздиране ривалством, тежњом за завојевањима на рачун друге, не може се разумно узети, да би свака од балканских држава, држећи се оделито, бранила Балкан од завојевања какве стране не балканске силе, да би допустила завојевање какве балканске државе. Историја отоманског завојевања Балкана даје нам најбољи пример чему води ривалство балканских народа. Ни садашњица не оскудева примерима. Оно што се данас види у Грчкој није само

pregled, Zagreb: Školska knjiga, 1975, 22–29, 38–42.)

71 МИД и МТИ су на основу жеље Ахмеда Зогуа израдили нацрте уговора о трговини и пловидби и споразума о пограничном промету. Економски стручњаци нису схватили политичку потребу израде трговинског уговора, те су предлагали израду обичног „нормативног” уговора какав је Краљевина СХС имала са другим државама. Међутим, управо су политички разлози налагали да се пројекти што брже заврше како би се успоставиле што блискије привредне везе са Албанијом, јер се сматрало да ће се тиме омогућити и политичко зближавање. Између две опције – уобичајеног типа уговора са ограниченим повластицама и уговора којим би било припремљено стварање југословенско-албанске царинске уније, у два министарства су се определили за прву могућност. Образложење је било да се стара жеља за царинском унијом не може спровести у дело због политичке ситуације у Албанији. Као модел узети су уговори и конвенције склопљени између Италије и Албаније, који су били предмет детаљне анализе у МИД-у (С. Мишић, *н. д.*, 107, 109, 110).

знак унутрашњег растројства и застрањености партијске борбе,⁷² него симптом тежње да се очува и одбрани од опасности, коју Грчка гледа у словенским балканским државама. Отуда оно тако јасно изражено одупирање да нам се допусти што слободнији приступ солунским пристаништу, оно додељивање веома непрактичног и неприступачног, јер се не жели наше утврђивање у Солуну,⁷³ па и оно свирепо прогањање нашег елемента у Грчкој.⁷⁴ Налазећи се уз то на Егејском мору још у неповољној географској и економској ситуацији, јер је читаво залеђе Солуна туђе, Грчка је сасвим природно узнемирена и постаје најподеснија да прихвати савезе и комбинације политичке уперене против других балканских држава.⁷⁵ Бугарска са својом политиком реванша

72 У периоду од јуна 1925. до августа 1926. генерал Теодорос Пангалос се налазио на челу шест грчких влада, које су се суочиле са многим заверама. Политички живот је био оптерећен поделом на монархисте и републиканце, питањем одговорности за малоазијску катастрофу, пољупљаним моралом и цинизмом који је завладао друштвом. Пангалос је безуспешно покушавао да помири венизелите и антивенизелите, а јануара 1926. је завео диктатуру у циљу решавања проблема унутрашњег политичког живота (Harry J. Psomiades, „The Diplomacy of Theodoros Pangalos 1925–1926”, *Balkan Studies*, Volume 13 (1972), 1, 2).

73 Питање експлоатације Слободне луке у Солуну било је једна од кључних препрека у побољшању билатералних југословенско-грчких односа. Непоштовање конвенције из 1923. довело је до формалног прекида савезничких односа 1924. Грци су потом изградиле своју слободну зону око југословенске слободне зоне, како би што више отежали њену експлоатацију. Ово питање је било главна препрека у југословенско-грчким преговорима о обнављању савезничког уговора у јесен 1925. Мешовита техничка комисија је почела са радом 14. децембра на свим важнијим питањима која нису била регулисана конвенцијом из 1923. године (Penelope Kissoudi, „Balkan Politics: Relations between Greece and the Balkan States in the Inter-war Years and the Role of the Great Powers in the Region”, *The International Journal of the History of Sport*, Volume 25, Issue 13, (2008), 1708–1709; Dragan Bakić, „The Port of Salonica in Yugoslav Foreign Policy 1918–1941”, *Balkanica*, XLIII (2012), 197–200; Срђан Б. Мићић, *Балкански и подунавски концепти југословенске спољне политике (1925–1938)*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2018, 521–526).

74 Краљевина СХС је била незадовољна Политис-Калфовом конвенцијом из 1924, којом је договорена размена мањина између Грчке и Бугарске и којом је влада у Атини признала бугарски идентитет словенске мањине у Македонији. У југословенском МИД-у су закључили средином фебруара 1926. да се не може обезбедити побољшање положаја словенског становништва Егејске Македоније због држања грчке владе. Ситуација се променила после одлуке Пангалоса да измени политику према Краљевини СХС и регулише сва отворена питања у билатералним односима, 21. фебруара 1926. године (P. Kissoudi, *op. cit.*, 1708–1709; С. Мићић, *Балкански и подунавски концепти југословенске спољне политике (1925–1938)*, 549, 550).

75 Пангалос је од јуна 1925. до маја 1926. водио политику сарадње са Италијом и Великом Британијом, надајући се вођењу заједничког рата против Турске, којим би анулирао малоазијску катастрофу. Блиска сарадња са Италијом му је омогућила да води политику конфронтације са Краљевином СХС и Бугарском, што је довело и до краткотрајног оружаног конфликта грчке и бугарске војске октобра 1925. године (Harry J. Psomiades, *op. cit.*, 2–12; Antonis Klapsis, „Attempting to Revise the Treaty of Lausanne: Greek Foreign

и отцепљења Македоније од наше државе, сасвим природно тражиће и налазити на том путу подржавања и храбрења.⁷⁶ Напоменуо сам какав је положај у Арбанији. Додаћу потпуности ради, да овом државом, која је тек у стварању, доминира тежња да прикупи и организује своје елементе народне у независну, свесну, националну државу⁷⁷ и да у том послу гледа у нама, најопаснијег непријатеља. То јој се свакојако и сугерира, и отуда се може и да види, да она у све јачој мери потпада под утицај страни, који је права опасност и за независну Арбанију и за нашу сигурност државну и националну.

Наш је политички интерес првог реда, да треба прво да рашчистити овај терен. Свака држава балканска, мора осетити, да је сигурна једна од друге, јер то мора бити први услов, да све заједнички осете потребу, да се заштићују и чувају спољних утицаја. Разуме се, да се овим неће отклонити ривалство и даља тежња појединих балканских држава, да свој утицај прошире и ван својих граница. Неће ни Грци, ни Бугари, па ни Арбанаси, одустати да не помишљају на крајеве, које сматрају да су им отети и носити се мишљу да ће доћи таква ситуација, кад ће их моћи опет задобити и повратити. Али такви скривени помишљаји не представљају већ никакву тешкоћу и опасност, и они остављају довољно простора, да се, чекајући на то време, уђе у културну и економску утакмицу и мирно ширење свог утицаја и свог завлађивања економског и културног. То би био онај прави значај узајамног гарантовања политичких граница. С правом се може рећи да та тежња за економско и културно завлађивање послужиће у самој ствари као онај скривени мотив, који ће балканске државе на крају крајева ујединити економски. Једном само отклоњена неизвесност у намере сваке од балканских држава, повратиће им свима сигурност у себе и своју сутрашњицу као и веру и солидарност интереса балканских држава. Тада неће бити тешко развити једну акцију, која би помогла Арбанцима да израде своју независну националну државу и уверити их, да је нама таква Арбанија, национално свесна и јака, а не интригама разривена и растројена, неопходна, и да Арбанци обратe пажњу на сасвим друге проблеме. Ма какве савезе и комбинације ми градили за обезбеђење сигурности државне, они не могу бити ни сигурни ни чврсти, ако се ми не будемо наслањали на један пакт који би нас везивао с балканским државама, и ако ми са осталим балканским државама не будемо правили једну засебну политичку комбинацију.

Policy and Italy during the Pangalos Dictatorship”, *Diplomacy and Statecraft*, Volume 25, Issue 2 (2014), 241–256).

76 Вероватно мисли на спољне факторе непријатељски настројене према Краљевини СХС, пре свега на Италију, која је подржавала бугарске аспирације, као и ВМРО, коме је давала новчану и логистичку потпору.

77 Ахмед Зогу се понајвише ослањао на италијанске службе за организовање државних институција, те је постепено почео да води политику противно интересима Краљевине СХС.

Ма како ово изгледало просто и јасно, на овом путу имају да се са-владају огромне тешкоће. Нису оне само у том што су вековно ривалство и узајамно неповерење, потхрањивани, често претераним, неумесним, и чак непотребним захтевима, које смо једни другима истицали, ископали дубоке провале између балканских држава и посејали семе раздора и непријатељства. Оне су данас много више у томе, што у опште постоји једна несигурност у Европи, која потхрањује наде на повратак изгубљених области или нова завојевања. Ако би се поучени стварношћу вековно ривалство могло пренети на други терен, ова несигурност у Европи доприноси, да се уздржава од прихватања комбинација за узајамним обезбеђењем државних граница самим балканским државама, и према себи и према иностранству. Отуда успех, за прикупљање балканских држава у једну целину са заједничким интересима, зависи од успеха, који се буде постигао у општем умирењу Европе.⁷⁸ Свако напредовање у овом правцу треба искористити на остварење балканског савеза.

Из овог излагања може се видети, да као највећу политичку добит од зближења балканских држава, гледам у томе, што би нас то могло сачувати, да у своје балканске односе увлачимо другу коју страну државу ма у којој форми: гаранта, заштитника, пријатељског саветника или посредника.⁷⁹ Балканске државе треба да изграде сопствену политичку творевину, којој нико неће трепати ни у улози протектора, гаранта итд.

То би била политика каква нам је потребна, да бисмо у најпотпунијој мери обезбедили и нашу државну сигурност и наш општи напредак.

Наши економски интереси за зближење балканских држава јасније се оцртавају. Нема државе данас, која не би тражила у трговинским везама и односима просперитет свога народа. Отуда споразуми почети на овој бази /економској/, нуде априори свима државама користи. На економским интересима има да се завежу и отпочну, с једним дубљим планом, односи, који треба у мудрог даљем спровођењу економске политике да донесу потпуно стапање у један неразлучан природни организам. Економски положај, економско стање и развитак свих балканских држава, налази се данас на ступњу, да тесном зближењу, чак одмах изведеном у царинском савезу, не би могао сметати ни један економски важнији интерес. Проширивањем потрошачке

78 Последнице потписивања Локарно пакта по Европу су очигледно биле још увек неизвесне.

79 Поред избегавања да Италија и Британија наметну Локарно модел за Балкан, Нинчић је тежио и да Ке д'Орсеј прихвати југословенске тезе о односима у региону. У том настојању је успео децембра 1925, када француске службе почињу да подржавају југословенске интересе и предлоге за решавање спољних питања (Patrick Finney, *The Relations between Entente Powers and Greece 1923-6*, PhD Thesis, School of History, The University of Leeds, 1993, 363, 364).

области сваке државе посебно на цео Балкан, отварала би се свакој од њих перспектива за сјајан привредни развитак и благостање народно. Заштићени према иностранству добрим системом царина, а не претерано високим, у какву се погрешку упало, ми бисмо дали маха и широк простор за развијање не само постојећих грана радиности, него и нових, које би имале пространу унутрашњу пијацу, која је за индустриски развитак једне земље увек претежније важности од светске пијаце. Наслоњени на јаку унутрашњу пијацу, индустрија пак може лако своје вишкове продавати иностранству. Једна велика организација радиности у земљи, створила би од балканских држава један моћан организам, који би био кадар да се заштићује, брани и очува своју нетакнутост кроз све даље студије развитка.

Не може се овде улазити у детаље и подробно изнети стање привреде у појединим балканским државама из кога би се видело какви би односи били и какве би последице после уједињења царинског наступиле за сваку до њих посебице. То се до ситница има да испита студијама које треба одмах да почну, јер у овоме играју улогу у подједнакој мери не само степен привредног развитка, него и услови рада, развитак технике у предузећима, методе и систематичност у раду, валутне прилике, организација кредита, јавни порески терети итд. У опште узев, каквих великих тешкоћа, које би налагале да се међусобно, при извођењу тесног зближења очувају где-где међусобне царине, не би било. Противу тога, у осталом, с обзиром на виши интерес којим се обезбеђује потпуно унијом од једном, пре би се такав посебан интерес имао жртвовати, јер водећи се таквим посебним интересима могао би се пре него што се и створи потпун савез, овај компромитовати. Нећу овим да каже, да о овим интересима не треба водити рачуна. Напротив, изградња економског савеза не сме изазивати велику опозицију и окретати против себе повређене интересе. Мора се увек преминација дати што већем скупу заједничких интереса. Специјално између нас и Бугарске, с којом треба прво постићи споразум, јер, као што сам већ истакао, тек тада можемо рећи, да смо на путу прикупљања балканских држава у једну економску заједницу, нема у једној такве индустрије која би угрожавала интересе у другој, нити би се, ако би се то и нашло, требало на томе задржати, јер поље за развитак сваке, ако у опште има услова за то, било би отворено ма и уз незнатне потресе у почетку. Уз мало бољу организацију рада, усавршавање технике и методе у раду, брзо би се нашле у повољнијој ситуацији. На другом месту, ниже, биће више речи о овим другим условима: услови рада, валутни, кредитни, порески итд., јер та страна у царинском савезу добија нарочиту важност и значај, који се не сме испуштати из вида.

С гледишта дакле чисто економских унутрашњих интереса, царински савез с Бугарском, уколико се не би могао одмах извести, добро смишљеним трговинским уговорима, с другим балканским државама, једна је неопход-

ност. Он би дао могућност за један полет у привредном развоју, на коме се тек могу да развију и учврсте политичке везе и односи, тако да они представљају у сваком погледу једну солидну творевину и моћан и политички и економски фактор. Има једна ствар, која овом савезу даје првокласну важност. То је покрет који се изводи преко Друштва народа против високих протекционистичких царина којима се оградиле поједине државе – противу „кинеских царинских зидова” малих држава.⁸⁰ Данас се обележава као бесмислена политика малих држава, које желе да осигурају економску независност. Није овде само у питању тежња великих индустријских држава, које су притиснуте немогућношћу да своје индустријске производе продају иностранству; није ни само тражење излаза из садашње тешке кризе, него је у питању сигурност држава, мир Европе. То овом покрету даје снажан замах и убрзава његов ход. Данас се дошло до општег уверења да је „економско разоружање” потребно, да оно мора предходити војничком, да се Европа мора економски ујединити.⁸¹ Ма колико да је још јак национални економски протекционизам; ма колико да овај програм, ова тежња за зближење економско европских држава има пред собом, по изгледу несавладиве тешкоће, ипак, пре него што се и очекује, могу протекционистичке тврђаве појединих држава пасти као под звуцима јерихонских труба. Народи хоће да привређују и да живе, и кад дође да постаје немогућан живот, онда се сметње томе руше нагло и неочекивано. Било би погрешно не придавати овом покрету значај и не страшити га се. За нас тај тренутак може бити двојако опасан: I – што нам може ослабити заштиту националног рада у најнеповољнијим приликама за њега, кад се он бори са огромним тегобама, да и готово подлеже и што може да подсече националне

80 После стабилизације великог броја националних валута 1924, Скупштина Друштва народа је донела одлуку 1925. да се сазове Прва светска економска конференција, која би разматрала комплексније економске проблеме. Чланице Друштва народа су наредних осамнаест месеци радиле на припреми материјала о свом положају и специјалним интересима. Конференција се састала маја 1927, и тада је дискутовано укидање преви-соких царинских баријера како би се олакшао развој међународне трговине. У току наставка конференције, октобра 1927, расправљано је питање укидања компликованог система ограничавања и забране извоза и увоза као највеће препреке за развој међународне трговине, а на основу тих закључака је потписана Конвенција из 1928, године (F. P. Walter, *A History of the League of Nations*, London: Oxford University Press, 1952, 425, 426; Patricia Clavin, *Securing the World Economy: The Reinvention of the League of Nations, 1920–1946*, Oxford: Oxford University Press, 2013, 33, 39–46).

81 Од 1925. године јавиле су се две супростављене тенденције у Европи. Друштво народа је тежило напуштању националних протекционистичких политика и обнову слободне трговине као највећих гараната за чување златног стандарда. Француска је била главни предводник друге струје, која је заговарала политику националних протекционистичких политика и европску солидарност против економске политике САД – у том контексту је објашавано и учлањење Немачке у Друштво народа и обнова њеног статуса велике силе (P. Calvin, *op. cit.*, 39, 40).

продуктивне снаге; II – што нас може увући у комбинације и савезе у којима ћемо изгубити сваку могућност да развијемо своју националну радиност. Свакако не може се очекивати да ће овај покрет о коме је реч, одмах довести до уједињења свих држава. Он ће проћи вероватно кроз веће груписање појединих држава, тако да се једна према другој буду налазиле већ економски спојене групе држава, које ће ступати после као групе у међусобне тешње односе. Био би сувише нагао прелом, сувише велика неизвесност, ако би се одмах извео општи савез европских држава. Комбинације с таквим изгледима, неприхватљиве су уопште. Тежиште је сво у овом груписању и даљој игри између група. За мене постаје јасно, да наш царински савез с Бугарском постаје неопходан, те да се при овом груписању нађемо на свом месту и очувамо од свих промена, које могу довести у питање наш национални економски живот и развитак. За Бугарску је то исто тако важно, само ако се цео овај покрет у Европи схвати као што треба. Појављујући се у заједници с Бугарском ми бисмо били у могућности да се излазећи у сусрет покрету за економско зближење европских држава /јер би било и опасно и немогућно противити му се/, заштићујемо и створимо повољне услове за наш национални и економски развитак. Није мала ствар ни тежња, која се мора приказати при овоме, да ни једна од балканских држава не потпадне под другу групу, а небалканских држава.⁸² Исто тако, да ни све балканске државе не уђу у коју другу групу, него да остану као засебна целина, нудећи све повољне услове за међународни промет економских добара ступањем у односе са другим групама.

Ово је један засебан проблем, који улази у проблем царинских савеза балканских држава, који се не сме решити на начин да доведе у питање савез балканских држава. Он налаже сву пажњу и његово решење мора ићи под директивом да се Балкан очува балканским народима. Ја скрећем пажњу на ово, а уједно указујем и на то, колико овакве политичке ситуације међународне и овакве тенденције у међународном економском животу чине царински савез свих балканских држава као једну прешну⁸³ и неодложну ствар.

4. СМЕТЊЕ БРЗОМ ОСТВАРЕЊУ ЦАРИНСКОГ САВЕЗА

Интереси економски и политички, опште политичко стање на Балкани, међународни односи европски налажу да се што је могуће пре оствари царински савез балканских држава, а у првом реду, наш царински савез са Бугарском. Али да ли је то могуће? Не сме се испуштати из вида да царински савези представљају једну утакмицу за првенство, за надмоћност економску, културну и политичку. Вођство и преминација мора увек припадати једном савезнику. Не мислим да ова надмоћност и ово преимућство треба да се огле-

82 Подвучено у оригиналу.

83 прешно – хитно, брзо, нужно, потребно.

да у штети за интересе једног од савезника, у исцрпљивању и осиромашењу његову у корист другог савезника, јер такав савез не би био правичан па ни трајан. У основи, савез мора давати савезницима могућност за развитак њихових продуктивних снага и културних моћи. Само тако он може бити трајан, на што се у првом реду мора мислити. Мора сваки савезник видети да само у савезу може постизати велике користи и велике напретке. И кад природно у заједницама мора бити утакмице за првенство, за вођство, за утицај културни онда под тим разумем да је народним снагама свих држава савезница дат широк простор за њихово подизање и јачање и да само њихове духовне и физичке способности имају да омеђе и одреде свакој улогу. С тога ће се, разуме се, отимати о палму првенства; свака ће сматрати да она њој припада, али ће она у самој ствари припасти најјачем, најспособнијем, најактивнијем и најсмелијем. Добра страна ове утакмице, на овој основици, јесте, што се то задобијање преваге неће ни приметити, а кад се буде приметило нико неће мислити да му због тога треба кидати савез и вргнути свој народ у нову беду; чуваће се задобивено благостање и задобивена могућност за расцвет националног духа и националних снага у једној општој заједници. По величини државној, по економској снази, по географском положају, ми имамо једно природно преимућство над сваким другим савезником. Ако се хоће ми, и по јачини свога народног духа, по подвизима у прошлости, имамо на својој страни све услове да играмо прву улогу, да имамо вођство у савезу. Али можемо ли по свом унутрашњем положају какав је данас ући у овај савез без опасности да тиме не проиграмо у великој мери своју будућност?

Нека ми се не замери што постављам овакво питање и што морам улазити у његово расправљање. Јер од тога какав се одговор буде дао на то питање, зависи даље наша радња. У одговору на то питање биће већ садржан у главном програм даљег рада. И не само то. У свакој политичкој комбинацији мора се узети у разматрање и испитивање: I – могућност да се комбинација прими; II – ближе и даље последице њеног остварења. Ни у какве комбинације не може се улазити слепо ни на - авос⁸⁴!

Несумњива је једна ствар, да Бугарска хоће да уђе у царински савез што јој он једино, по њеном нахођењу, нуди стварну могућност да у Македонији очува бугарски дух, бугарско име, бугарски утицај и културу, једном речи да становништво Македоније и Македонију очува као бугарску домену. [на маргинама текста, аутор је уметнуо додатак исписан руком: „Г. Цанков је супротного мишљења. Он тражи пре цар.[инског] савеза решење Мак.[едонског] питања тј. етногр.[афске] границе” – прим. прир.] То би за њу, за њене тежње надмоћности на Балкану био огроман успех, раван каквој великој победи на отвореном пољу. Ако се одузме овај мотив, који за Бугарску мора постајати

све јачи и који мора тражити што пре стварање савеза док за овакве намере не буде доцкан, и Бугарска ће бити лишена једног подстрека и великог интереса да мисли на савез, и пре се може догодити са оде у друге комбинације с другим државама, па и против нас, него да и даље покушава савез с нама. Ако би се то догодило, онда би, могло би се сасвим рећи, мисао „Балкан балканским народима” постала једна пародија. Тренутак је исувише озбиљан и критичан, да би се могло олако прећи преко ових изгледа за непосредни царински савез или његово одлагање и губитак сваких даљих изгледа за његово остварење. За нас је, како ја схватам и гледам на ствар ово прекретна тачка. Ући одмах у савез с Бугарском и дати јој наде да ће она у савезу постићи шта жели, а у самој ствари водити политику и послове тако, да она до својих намера никада не дође, него да се осети на крају крајева да је сведена у праве своје националне границе, али у којој је обезбеђен њен национални живот и развитак, била би она велика политика којој би требало следовати. Искористити сваку прилику која се нуди за остварење великих циљева политичких, у самој ствари је оно, што једну политику чини великом и мудро. Ако се указане прилике због унутрашње слабости не могу искористити, онда је неповратно пропала прилика, да се дође до остварења великих циљева, или је њихово остварење одложено у недоглед. Мора се језиво осећати сва тежина овакве ситуације.

Могло би се без дубље и веће анализе рећи, да би за нас било опасно прихватити у овом тренутку такву једну комбинацију царинског савеза са Бугарском и ако нам се он намеће као најхитније питање. Ми нисмо још успели да повежемо, ако не у чврсту, оно бар у солидну заједницу, ове наше државне области, заједницу на којој би се видело да је већ цементирана општим осећањем народним, да је у новој уједињеној држави упућено све добро у сваком погледу, да из дана у дан постаје све боље, него што је било поред свих тегоба и тешкоћа, које је нагомилао Велики рат и које се природно морају појављивати после уједињења разједињених дотле делова наше нације. Ми данас у сопственим областима стојимо разједињени, с противуборним⁸⁵ тежњама врло јасно израженим. Не стоји тако ствар посматрана само с политичке тачке гледишта. С гледишта економског стање је исто тако, јер је и привредна и финансијска политика дејствовала уместо прикупљајући и организујући – одбијајући и растројавајући. Поред тога она је још убила сваку иницијативу и прети да смрви сву привреду нашу претераним теретима фискалним.

Мора се констатовати једно стање, мора се покушати да се оно окарактерише и јасно одреди природа његова, јер само добро познајући стање и прилике у даном тренутку, могу прихватити разумне и мудре одлуке. Ствари не треба ни ублажавати нити гледати црње, него што су, јер и једно и дру-

85 противубрац, м. – онај који се бори против чега.

го може или пренаглити или задржати одлуке. Међутим, одлука мора бити донета. Овде се не може детаљно излагати наш унутрашњи положај у свим правцима, јер он у општим линијама не може бити ником непознат. Овде није реч о стварима које треба нарочито изнети и доказати те да би требало ићи путем аргументисања и доказивања. Довољно је изнети у општој карактеристици стање, онако како се оно појављује. Оно што је о томе стању напред речено најблаже је што се може рећи. Колико се мора жалити, што ми због унутрашњег положаја нашег, због унутрашње слабости, не можемо примити комбинацију, која би нам давала најповољније изгледе за садашњост и будућност. С обзиром на то, што стојимо на једној таквој, готово судбоносној прекретници, кад је тешко и одбити и примити, и готово теже одбити прилику, ми смо упућени да пре сваке одлуке испитамо: не би ли се могле предузети такве акције у унутрашњој политици, које би дале могућност, да се по истеку једног, ма и најкраћег периода времена, колико је потребно и за припреме око стварања царинског савеза, царински савез с Бугарском остварио. Очеvidно да се мора, у основи изменити наша целокупна политика, израдити нов програм, који би био извођен с потребном истрајношћу, енергијом и чврстином, али и свом потребном мудрошћу. Ако се такав програм и изради, да ли можемо наћи довољно јемства и поуздања у себи, да ћемо један такав програм, који се намеће, силом прилика, моћи и умети извести са потребним знањем, вештином и окретношћу. У том лежи тежиште питања и тај се проблем мора решити, а не само покушати његово решење. Мора се бити сигуран у крајњи успех.

Ако се овако буде радило, онда је по моме мишљењу нађено решење питања. Ми можемо прихватити остварење царинског савеза, једновремено радећи у два правца:

1 – преправљању унутрашњег положаја, завођења реда у кући, путем извођења једног великог програма државног, који би обухватио целокупни државни живот и развитак, са свом снагом и брзином; и

2 – преговарати о основама за царински савез, о изједначењу законодавства, о решењу свих проблема који се при царинском савезу намећу, и пустити да ти радови напредују, по мери напредовања радње на унутрашњем сређивању прилика и односа, али и не одуговлачити их преко потребног времена, да се све ове студије заврше, узимајући у обзир да ће се радити убрзаним темпом.

Хтео бих да обратим пажњу на једну ствар, да би се избегао непотребан неспоразум. Не мислим да нам је промена унутрашње политике потребна једино с обзиром на наш предстојећи царински савез са Бугарском, и да бисмо могли остати, код досадашње унутрашње политике, ако бисмо прешли преко питања о царинском савезу са Бугарском. Изменом програма рада не чине се уступци идеји царинског савеза с балканским државама, идеји „Бал-

кан балканским народима”, него нашем животном националном интересу, јер треба дићи моћ, углед и значење наше нације и наше државе, расцвет свих његових друштвених и моралних снага, благостања материјалног и опште среће. Не може се с гледишта животних интереса народа и његовог развијања и напретка у држави оставити да ствари, под досадашњом политиком иду како иду. Опасност би била ако би се то допустило, велика. Унутрашња слабост народна и државна најопаснија је за будућност једног народа. Она слаби и међународни положај наш и доводи често у ту безизлазност, да се морамо стављати под заштиту чак и отворених непријатеља⁸⁶. Такве ситуације могуће су само услед унутрашње слабости. Али оне налажу да се што пре лаћа рада, који ће водити подизању снаге и моћи народне и државне и постепеном ослобађању зависности и туђих утицаја. У сваком случају, посматрана ствар с које се хоће тачке гледишта, брзо поправљање нашег унутрашњег положаја задатак је првог реда. Ако се узме још, да се тиме условљава могућност стварања заједнице на Балкану, које би нам најпотпуније осигурале будућност и давале јемство у садашњости, онда се такав рад и испуњење таквог програма унутрашњег намеће с двојном неопходношћу.

5. ЦАРИНСКИ САВЕЗ

Има идеја и комбинација политичких и економских, чије се постепено извођење намеће само собом или по сили самих прилика те да се лакше преброде и отклоне тешкоће нагомилане вековима. Има идеја и комбинација, које се морају у битном делу одмах у потпуности извести и остварити, тако да се не остави ништа, или остави што мање преграда и неједнакости, које би могле изазвати трења, спорове и неспоразуме. Код оваквих комбинација, које захтевају потпуно остварење, ако би се друкше поступило, могло би се догодити да се упропасте најбоље идеје и најдубље замишљени планови. Царински савези су врло осетљиве комбинације баш зато што захватају многу струке односе и што изазивају велике промене у дотадашњем поретку. Због тога се мора побринути, ако се полаже на такво остварење савеза, како ће се он одржати и учврстити, ако се он дакле прихвати као комбинација великог значења и за садашњост и за будућност, да се он одмах од почетка тако изве-

86 Аутор мисли на споразум са Италијом из јануара 1924. године. Пашић се од марта до септембра 1923. успешно супротстављао политици попуштања према Италији коју је водио Нинчић, уз подршку краља Александра, али су јунски државни удар у Бугарској, августовска италијанска окупација Крфа и септембарска италијанска анексија Ријеке приморали председника владе да промени своје држање, што је допринело постизању споразума две државе по италијанским условима, јануара наредне године (Више видети у: Enes Milak, „Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca i Rimski sporazum (1922–1924)”, *Istorija XX veka*, zbornik radova, tom XIV–XV, odgovorni urednik dr Živko Avramovski, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1982, 143–166).

де, да даје све услове за несметани промет и јединство трговинско-царинске политике. Он има да буде постављен, тако да кажем, на основе, које ће саме собом, пуштене да се по њима ствари развијају, доносити завезивање све чвршћих веза и односа до потпуног тријумфа једне нераздвојне заједнице економских интереса, па следствено и политичких.

С обзиром на то, царински савез између нас и Бугарске, који се намеће као једна државна и национална потреба првог реда, треба да буде постављен на основе, које ће гарантовати његово сигурно даље учвршћивање. Као услови, који би задовољили ову потребу јесу: I. – Заједничке опште царинске тарифе према иностранству, дакле заједничка трговинско-царинска политика; II. – Укидање сваке међусобне границе царинске, па чак и полицијске. Два друга не мање важна услова који такође морају одмах од почетка бити испуњена јесу: I. – Једна саобраћајна и тарифска железничка политика; II. – Стабилизовање валуте једне и друге земље и утврђивање односа између њих. Овај последњи услов од претежно је велике важности, на који се мора при садашњим скроз поремећеним валутним приликама обратити сва пажња, јер се на њега мора мислити пре него што би се могло доћи до монетарне уније која је неопходна. Као трећи услов који би морао бити испуњен и који би допринео уклањању сваке царине и царинског надзора на граници, што је неопходно постићи по сваку цену, било би изједначење унутрашњих пореза на потрошњу и изједначење монопола. Иначе, ако то не би било, морала би се због те неједнакости, подржавати царинска контрола на граници, што би по себи била једна сметња за развијање међусобног промета и стварање чврсте заједнице економских интереса. Једновремено са овим и као природна последица постављених основа, ишло би утврђивање начина поделе прихода /царинских, трошаринских и монополских/, уређење заједничке администрације, установа заједничких одбора, комисија, дирекција итд. Решењем свих ових питања добио би се одмах од почетка један потпуни систем, који би могао функционисати као што треба.

Увиђам, да је ово само по себи један велики проблем, који, изгледа, не би могао бити решен одмах и брзо, и који би наметао извесну поступност не само због тегоба скончаних његовим решавањем, него и због неодољиве потребе да се земља припреми, изврши тако рећи унутрашњи преображај, па да буде способна да прими једну такву творевину без тежих последица. Могу се у том погледу поступности имати врло јаки и основани разлози. Али пред опасношћу, да се царински савез, ако би се друкше поступило при његовом извођењу, разбије пре него што се до њега дође – комбинација која би га могла гарантовати првих дана, истиче се у први ред. Не треба да се губи из вида, да се мора концептовати читава политика за спровођење, одржавање и учвршћивање царинског савеза и код оваквих потпуних основа за његово остварење, јер они не пролазе без кризе. Није ни немачки царински савез без

њих прошао. Што је још од највеће важности, наш царински савез а Бугарском изазваће природно напоре извесних сила, да га осујете и спрече.⁸⁷ И при непотпуном његовом остварењу, при остављању што више сметња за развијање и учвршћивање међусобног промета, који је и иначе незнатан /што не треба губити такође из вида, јер један царински савез претпоставља раније већ жив промет трговински између земаља, које улазе у царински савез, па да се он учврсти/⁸⁸, такви напори били би само потпомогнути и олакшани. Све се ово мора мерити и ценити. И ако се полаже на царински савез као на једно изванредно моћно оруђе у нашој политици, онда се мора упети да се изврши све што треба и он у потребном, потпуном облику оствари. Зависи више од схватања него од средстава да се овако поступи. Политика, која води рачуна само о реалностима, ако се води далеким и великим циљевима, пре ће прибећи припремању услова и прилика за једну комбинацију и ову одлагати него што ће рескирати, да под утицајем неповољних прилика, приступи неком половном остварењу комбинација и својих далеких циљева, и рескирати неуспех.

За извршење ових великих задатака, унутрашње припреме земље за овако велику комбинацију и решавања свих проблема царинског савеза, потребно је време. То потребно време за то, има да буде она етапа, која се под садашњим приликама намеће, али етапа која не може бити дуга него која мора бити што краћа по сили самих прилика и унутрашњих и међународних. Било би потребно да се одмах приступи проучавању свих проблема напред истакнутих, изградњи мотивисаних и добро образложених пројеката за заједничку царинску тарифу, за заједничку саобраћајну политику, за решење валутних односа, за обезбеђење поретка у држави итд. Те претходне студије ми треба да свршимо сами. Бугарима бисмо могли саопштити цео план о царинском савезу и питањима, која треба да се проуче претходно и у једној и у другој земљи, па да се онда у своје време састане једна заједничка делегација, која ће водити и довршити преговоре о свим питањима. Ствари се морају водити тако, да се све ово има свршити у року пре истека трговинског

87 Аутор мисли на Италију, а можда и на Велику Британију.

88 Трговинска размена између Краљевине СХС и Бугарске била је веома ниска, готово безначајна. Разлози за то били су некомплементарност привреда, непостојање трговинског уговора, затегнути политички односи, заштитне мере држава, неорганизованост трговинске сарадње итд. Царинска политика (заштитне царине) била је један од отежавајућих фактора. На пример, почетком двадесетих година, Бугарска је удвостручила царине на увоз ужарије како би заштитила сопствену производњу, што је мале произвођаче с југа Србије довело у тежак положај. С друге стране, Бугари су, користећи ниске југословенске извозне царине, увозили кудељу из Краљевине СХС и сами производили ужарију. (Детаљније о трговинским односима видети у: И. Ристић, *Бугарска у политици Краљевине СХС (1919–1929)*, 470–478.)

уговора, који везује обе земље са иностранством.⁸⁹ Због овога је потребно, да споразумно и једна и друга земља не уговарају дуже рокове од три године за своје уговоре, водећи при томе рачуна да се према року првог уговора, који би био закључен на три године, рокови других смањују или везују за датум истицања првог уговора. О овоме би се имао постићи одмах споразум, те да се и ми знамо управљати у овом погледу. Уосталом, по моме мишљењу, наши трговински уговори не треба да прелазе рок истицања уговора са Италијом / три године од дана ратификације, која није још извршена/, јер после тог рока треба ревидирати нашу трговинску политику.

Ја сам се овде зауставио на најглавнијим основама и питањима царинског савеза, и о поступности у његовом извођењу. Нећу да говорим о ономе шта би се даље имало радити, кад царински савез буде остварен, јер то иде у политику одржања и учвршћивања царинског савеза, о чему сам напред учинио малу напомену. Но вероватно, могло би се још у почетку видети, да ли би и у којој мери било потребно изменити извесне одредбе меничног и трговинског права, или би се изједначење тих закона, па и неких других, могло оставити доцнијем времену, према напредовању савеза.

Има још две ствари, које се појављују као неки, тако да кажем, предуслов за царински савез. То су: I – неопходност предвидети и припремити све услове, уколико је то наравно могућно унапред учинити, те да послови по остварењу савеза добију полет и осети се напредак у пољопривреди, индустрији и трговини; II – да унутрашња пореска оптерећења, где се имају да подразумевају и таксе, да буду тежа, по оптерећењу пореске снаге, у нас, него у Бугарској. Онај први предуслов налаже потреба, да се не сме после прокламовања царинског савеза осећати никакав већи застој у пословима, никаква већа криза привредна. То је потребно да се спречи акција противу савеза, јер ће бити не мало његових начелних противника на страни, а биће их доста вероватно и у земљи, која ће при његовом прокламовању сумњиво вртети главом и према приликама појавити се као присталице или противници његови. Мора се одмах од почетак добити утисак да је царински савез донео олакшање тегоба садашњих и полет и напредак. Напредак који се осетио у Немачкој после царинског савеза, допринео је највише да се савез учврсти. Због тога се на ово мора мислити, уколико је то могућно; нарочито се на то мора мислити с обзиром на садашњу тешку привредну кризу у нас и на коњуктуре светске пијаце, која не даје најповољније перспективе. Сам по себи царински савез би допринео да се поправи ситуација фабричке продукције

89 До 1926. Краљевина СХС је закључила трговинске уговоре са Немачком (1921), Чехословачком (1921), Аустријом (1922), Великом Британијом (1926), Албанијом (1926), Мађарском (1926). У истом периоду Бугарска је имала закључен трговински уговор са Чехословачком (1921).

у обема земљама, нудећи ширу пијаци унутрашње потрошње. Али као главно питање остаје продаја производа иностранству, а у том погледу изгледи за аграрне продукте нису ни мало повољни, те би, бојати се, садашња криза пољопривредна трајала и после савеза, што нас мора двогубо забринути: и с обзиром на осиромашење унутрашње и с обзиром на остварење царинског савеза. Мора се мислити на цео низ унутрашњих мера, које ће нас успособити да продуцирамо у што већој мери и да лако подносимо конкуренцију на страним тржиштима путем квалитета производа. Тешкоће за овакве реформе унутрашње, које би обезбеђивале полет и повећале конкурентну способност нашу, у овом још не нормалном времену, које је још погоршано тешким кризама – огромне су, готово несавладиве. Али, при свем том, на овом задатку се мора озбиљно радити.

Овај други предуслов намеће се потребом, да наш економски развитак не иде под тежим условима него у другој савезној земљи, јер то не само што ће бити штетно за наше економско напредовање уопште, него и за прву улогу у савезу, које треба, под једнаким иначе условима, да припадне најјачем, најспособнијем и најиздржљивијем, а што у самој ствари нама треба да буде обезбеђено.

6. ЗАКЉУЧАК

Цело питање о царинском савезу нашем са Бугарском, зависи од тога у којој мери ми можемо упутити наше унутрашње ствари правцима, који ће водити несумњиво све већем нашем консолидовању, све већем развијању заједничке државе и националне свести, поред свих трзања и тенденција за одвајање, све већем привредном и културном напретку, све већем уједињењу духова, јер под садашњим условима и приликама тешко би се могло одважити на овакву једну комбинацију. Можда недовољно јасно и убедљиво, али ипак наглашено је, како би то трагично било не моћи примити једну комбинацију, која нам једино може у овом скоро несигурном времену осигурати и садашњост и будућност. По моме мишљењу, и поред свих тешкоћа, и поред све алтернативе, стоји само један излаз: учинити све што треба да се пође путем поправке унутрашњег положаја и да се прихвати у пуној мери комбинација царинског савеза с Бугарском. То је једини прави пут. Један нов велики програм, који би могао прикупити све здраве народне силе из свих племена и покрајина нашег народа, постаје државна и народна неопходност.